

Metody slovní - vyprávění, výklad, rozhovor

(PaedDr. Bohumíra Šmahelová, CSc., Mgr. Iva Frýzová)

Nejčastěji využívanými metodami ve výuce předmětů o přírodě a společnosti jsou metody slovní. Ve výuce mají své nezastupitelné místo, a pokud nejsou nadužívány a používáme jazyk srozumitelný dané skupině žáků, jejich účinnost může být vysoká.

Metoda vyprávění

Vyprávění je slovní metoda monologická, jejíž podstatou je, že nové informace jsou žákům zprostředkovávány **citově zabarveným způsobem** s cílem nejen předat informace, ale zaujmout žáky pro téma a získat jejich pozornost. Pro metodu vyprávění jsou vhodné **pohádky** nebo **příběhy** líčící události reálné nebo smyšlené. U nejmladších žáků lze použít také **básničky**, **říkadla** nebo **písničky**.

K získání pozornosti žáků a motivace k tématu slouží především „...využívání uměleckých výrazových prostředků jako jsou metafory, přímá řeč, dramatické líčení či líčení osobních zkušeností a dojmů. ... pro lepší vtáhnutí žáků do děje je důležitá bohatší hlasová modulace, sugestivnější mimika a živá gestikulace.“ (Zormanová 2014)

Pokud je to možné, aktéři ve vyprávění by měli být děti obdobného věku jako třída, aby se žáci mohli s dějem ztotožnit a představit si, že by něco podobného mohli zažít i oni. Snaha zaujmout by však neměla být na úkor vědecké správnosti. Je nutné dodržet **správnou terminologii**, **postup děje** a podobně. Žáci mají tendenci informace z vyprávění nekriticky přebírat. Proto je důležité uvědomit si, zda vyprávění není založeno na miskonceptech a zda používá pojmy, kterým žáci rozumí nebo jsou dostatečně vysvětleny.

ÚKOL PRO VÁS:

Přečtěte si následující text a vyhledejte v něm miskoncepty:

Např. v textu k písni Pravěk

(zdroj http://www.velkyzpevnik.cz/song_print.php?id=4402&tune=G&new_tune=)

Až skončí pravěk, tak budeme si hrát,
už nebudem se muset pořád o svůj holej život rvát.
Až budem díru kopat na mamuta velikou,
tak místo křivý větve zkusíme to motykou,
A místo volámaný starý kosti placatý
Na hlínu vymyslíme parourkový lopaty.
Až skončí pravěk, tak budeme si hrát.

Na základě této písničky **utvrzujeme** v žácích **typický miskoncept**, že naši předci v paleolitu lovíli mamuty do vykopaných jam, což vzhledem k velikosti jámy, permafrostu a téměř nemožnosti nahnat mamuta přesně do místa vykopané jámy, což bylo prokázáno jako nepravdivé. Současně **získávají mylnou informaci** o využití nářadí jako je lopata a motyka v paleolitu (lovci a sběrači), přičemž tento typ nářadí souvisí až s neolitem (první zemědělci).

Využití metody vyprávění ve výuce

Učitelé nejčastěji zařazují vyprávění v **MOTIVAČNÍ části vyučovací hodiny**, a to za účelem vyvození tématu hodiny, upozornění na probíranou problematiku (pojmy, děje, problémy, kterými se budou žáci v hodině zabývat), úvod pro následnou diskuzi

Příklady vyučovací hodiny založené na motivaci **pohádkou**:

https://is.muni.cz/auth/el/1441/podzim2018/ZS1MP_DIVZ/um/05_metoda_vypraveni/DREVINY_2_.doc

Pohádky či nejrůznější říkanky je vhodné využívat především u žáků v prvním období. U žáků starších lépe funguje **citově zabarvené líčení událostí ať již reálné nebo nereálné události**. Může je sdělovat **učitel sám za sebe** „*Představte si, děti, co jsem viděl včera na vycházce v lese....*“, využít **beletrie** (např. Děti z Bullerbinu, Bylo nás pět), ale také **článkem z časopisu** nebo **dopisem**. Vlastní text může číst někdo ze žáků nebo opět učitel.

Méně časté je zařazení vyprávění i v **EXPOZIČNÍ části vyučovací hodiny**, kdy vyvozujeme nové učivo. Učitel seznamuje žáky s různými **společenskými událostmi** (zvláště v historickém učivu) a s **přírodními procesy a jevy**, které nemohou bezprostředně pozorovat. Vyprávění musí být **výstižné a srozumitelné**. Použije-li učitel některé pojmy, které by nemusely být žákům známé, musí je vysvětlit, popř. je může **spojit i s odpovídající demonstrací** (např. obrazů, modelů, apod.).

Příklad vyučovací hodiny založené na expozici učiva **vyprávěním**:

https://is.muni.cz/auth/el/1441/podzim2018/ZS1MP_DIVZ/um/05_metoda_vypraveni/Travici_soustava.docx

Expozice učiva pomocí vyprávění je pro žáky zábavnější, než s využitím výkladu. Expozice nového učiva vyprávěním není vhodná pro všechna témata, vhodná jsou především ta, kde se jedná o určitý **děj nebo proces**. Z pohledu učitele je pak nutné rozumět všem souvislostem, držet se věcných informací a nepodlehnout vědecky nesprávnému zjednodušení.

Metoda vyprávění je vhodná zvláště tam, kde učitel sleduje plnění nejen cílů kognitivních, ale **též cílů afektivních**. Je však třeba dodat, že i když je metoda vyprávění zvláště vhodná ve výuce na 1. stupni ZŠ, vyprávění (narace, narativní metoda) se v současné době prosazuje i ve výuce dospělých.

Metoda výkladu

Výkladem **sděluje a objasňuje** učitel **dosavadní i nové poznatky**, objasňuje **vznik a vývoj jevů, podává ponaučení**. Jde o slovní metodu monologickou. Výklad bývá **věcný, bez citového zabarvení**. Učitel může při tom používat:

- metody **induktivní**, kdy postupuje od konkrétních případů k obecnému závěru,
- metody **deduktivní**, kdy postupuje od obecné poučky k objasňování konkrétních případů.

Využití metody výkladu ve výuce

Výklad se používá k **expozici učiva**. Na 1. stupni ZŠ nemá být příliš dlouhý, aby neochabla pozornost žáků, tedy v řádech minut. Vzhledem k převládající tendenci využívání výkladu ve většině předmětů na dalších stupních základní školy, je třeba ho do výuky zařazovat, aby se žáci učili sledovat souvislý výklad učitele.

Použití výkladu sebou nese nutnost dodržovat určitá pravidla, která přispívají k efektivitě této výukové metody:

1. Protože metoda výkladu stojí na předávání hotových pojmů a definicí, je nutné, aby žáci měli **ujasněné pojetí pojmů** ať již opěrných, tak i pojmů nově probíraných. (Např. při výkladu učiva o funkci jednotlivých rostlinných orgánů by měla předcházet učební úloha, během které si žáci zaktivizují a ujasní názvy jednotlivých orgánů – kořen, stonek, list, květ, plod, semeno apod.)
2. Ne všechny děje a události si dovedou žáci představit, protože nemají dostatek zkušeností s tématem. Z tohoto důvodu se nabízí **využívání analogie**, tedy podobnosti s jiným dějem či událostí, se kterou mají žáci v ideálním případě přímou zkušenost, případně alespoň dobré povědomí.

(Např. krevní oběh si žáci dovedou jen těžko představit, ale stačí použít analogii s dopravním provozem, kdy po cestách jezdí různé dopravní prostředky, ale vždy mohou po určité cestě jezdit jen v jednom směru a nikdy ne protisměru, protože by to způsobilo problémy.)

Analogie může uvádět sám učitel, případně na závěr výkladu může vyzvat žáky, aby sami uvedli příklad využívající stejný princip jako předložený děj. Odpověď žáka může být zpětnou vazbou pro učitele, zda princip pochopil a současně dalším vysvětlením pro ostatní žáky.

3. Mezi další možnosti, jak zpřístupnit výklad žákům patří využívání různých **názorných pomůcek** při výkladu, které pomáhají k pochopení učiva. Nejčastěji se jedná o didaktické obrazy, modely, v poslední době se také stále více prosazuje audiovizuální technika.

Přednáška

Přednáška je delší souvislý, logicky ucelený projev. Za úkol má **zprostředkovat poznatky a rozebrat určitá fakta a jevy, postihnout jejich příčiny a souvislosti**.

- **úvod** přednášky by měl být koncipován tak, aby **podnítil zájem posluchačů**.
- pak **následuje výkladová část**.
- v **závěru** jde o **rekapitulaci**, která má zajistit shrnutí poznatků. Tím se přispěje k tomu, že si posluchači obsah přednášky lépe zapamatují.

V přednášce by se mělo využít i názoru (obrazy, práce s tabulí, s didaktickou technikou apod.). Může jít o **přednášku úvodní**, která uvádí do problematiky, ale též o **přednášku shrnující**, která slouží k zopakování a prohloubení učiva.

Pro žáky na 1. stupni ZŠ je sledování přednášky velmi náročné, proto se této metody příliš často nevyužívá. Z přednášky je třeba pořizovat si zápisky, poznámky. Této dovednosti se žáci musí postupně naučit. (Maňák, 1995, s. 36-37)

Žákovský referát

Žákovský referát je je obdobou zjednodušené přednášky, připravené a přednášené žákem. Jedná se tedy opět o monologickou slovní metodu.

Žáci si zpracují určité téma, které je zajímavé. Referát mohou zpracovat na základě prostudování určité literatury. Je však třeba dbát na to, aby nešlo o pouhé opsání textu či jeho stažení z internetu. Měl by být zpracován pokud možno vlastními slovy. (Velmi zajímavé referáty vznikají na základě vlastní „výzkumné“ činnosti žáka. Žák např. provádí po určitou dobu pozorování nebo pokusy. V referátu pak spolužáky informuje o přípravě a průběhu své činnosti a o dosažených výsledcích.)

Referát by měl žák pokud možno prezentovat vlastními slovy, s pomocí poznámek obsahujících osnovu referátu s klíčovými slovy, údaji a fakty, avšak ne čtením celého textu. Často se stává, že žák čtenému textu nerozumí a ani nedovede vysvětlit některé z pojmů.

Aby byl referát přínosem do výuky (pro žáka samotného i celou třídu), je potřeba spolupráce učitele se žákem na referátu.

1. **Zadání tématu** – téma může vycházet ze zájmu žáka, případně může být učitelem přiděleno. Pokud učitel počítá s využitím referátu ve výuce jako s alternativou výkladu učiva, měl by mu předem určit klíčové pojmy, o kterých by se měl zmínit nebo otázky, které by měl žák ve svém referátu zodpovědět.
2. **Informační zdroje** – učitel by měl žákovi doporučit literaturu nebo webové stránky, ze kterých je možné informace čerpat. Pro vyhledávání na internetu je vhodné doporučit také klíčové pojmy pro vyhledávání. Referát by měl být schopen připravit žák sám, proto by téma (pojmy, otázky) měly být přiměřené schopnostem žáků.
3. **Před prezentací** – před vlastním zařazením referátu v hodině by si měl učitel udělat čas a se žákem jeho referát projít. Zkontrolovat, zda žák problematice a pojmům rozumí, zda je dovede vysvětlit. Také je vhodné navrhnout několik otázek, které by měli být schopni posluchači zodpovědět na konci referátu.
4. **Vlastní prezentace** – prezentace referátu může být pro některé žáky stresující situací, proto je vhodné, pokud mohou mít text referátu v ruce a v případě potřeby v něm kdykoliv vyhledat potřebné informace. Současně je pro neškoleného řečníka obtížné udržet pozornost posluchačů. Z tohoto důvodu je vhodné předem napsat např. na tabuli otázky, které by měli posluchači na konci referátu zodpovědět. Tímto jsou nuceni sledovat prezentaci až do konce, případně si zaznamenávat jednoduše informace z přednášky.
5. **Závěr prezentace** by měl být vyhrazen otázkám posluchačů, případně doplňujícím informacím k tématu ze strany učitele.

Referát by neměl být samoučelný, tzv. referát pro referát. Pokud žák nemá předem jasné zadání, výsledek může být velmi rozdílný a současně pro učitele obtížně hodnotitelný. Ve své praxi jsem se setkala s učiteli, kteří na referátu oceňovali, zda jej žák přednesl nazpaměť, přestože bylo očividné, že žák obsahu referátu nerozumí a že se na jeho přípravě velkou měrou podíleli rodiče.

Rozhovor

Rozhovor (dialog) patří k základním metodám, kterých je ve výuce využíváno. Cílem rozhovoru je buď **vést žáky soustavou otázek tak, aby získali nové vědomosti**, nebo lze již z **určitých vědomostí vyjít a rozhovorem pak ukážeme žákům nové způsoby jejich využití**. Rozhovorem lze též žáky **přivést k určitému zobecnění**.

Jde o komunikaci mezi učitelem a žákem (žáky) nebo mezi žáky navzájem. Zpočátku v nižších ročnících ZŠ většinou klade otázky učitel a žáci odpovídají. Je velmi důležité, aby otázky byly formulovány jasně, srozumitelně, pokud možno stručně. Oproti rozhovorům v běžném životě, učitel **předem zná odpověď, kterou chce slyšet**. Proto může mít dojem, že jsou jeho otázky dostatečně konkrétní nebo naopak žáci odpovídají chybně. Další chybou bývá, že učitel si **předem nepřipraví otázky** pro žáky, formuluje je v průběhu výuky dostává se v rozhovoru k tématům, které nejsou součástí plánované výuky.

Abychom rozvíjeli myšlení žáků, je třeba klást otázky uzavřené, na které **nestačí odpovědět pouze ano nebo ne**. Otázky by **neměly směřovat k mechanickému reprodukování učiva, ale měly by být problémové**.

Úkol pro vás:

Přečtěte si následující otázky a rozhodněte, které nejsou vhodně položené:

- **Jaká jsou data začátků ročních období?** (každý rok jsou jiná, proto nelze správně odpovědět, současně rozlišuje kalendářní a astronomická roční období)
- **Jaká jsou data začátků astronomických ročních období?** (opět, aby bylo možné odpovědět, musí se otázka vztahovat na určitý rok)
- **Jak označujeme dny, kdy začínají jednotlivá astronomická roční období?** (zde je odpověď jednoznačná, ale také označení jako např. první jarní den by nebylo chybné)
- **Kdy začínají jednotlivá roční období?** (není jasné, zda jde o datum nebo označení dne - rovnodennost, slunovrat)

Problémem u kladení otázek ve škole je, že učitel chce slyšet konkrétní odpověď, často se však ptá poměrně obecně a předpokládá, že mu žáci rozumí. Mnozí žáci se dovedou této situaci přizpůsobit a odpovídají přesně tak, jak učitel očekává. Problém je, že nedochází k rozvoji myšlení žáků.

Aby byly odpovědi na otázky kvalitní, promyšlené, je třeba **dát žákům dostatečný čas na promyšlení a nevyžadovat okamžitou odpověď**. V některých případech je vhodné, aby si žáci připravili svou odpověď ve dvojicích nebo skupinách.

Šanci by měly dostat i pomalejší děti. Také je vhodné **nedávat najednou více otázek**, ale pouze jednu. Pokud mají žáci problém zformulovat správnou odpověď nebo abstraktní myšlenku, je dobré je vyzvat, aby uvedli konkrétní příklad, aby popsali to, co chtějí vyjádřit.

Kladení otázek je dovednost, kterou je třeba se **postupně naučit a procvičovat** ji. Lze k tomu využít různých učebních úloh:

- a. přiřazování otázek a odpovědí
- b. vymyšlení otázek na danou odpověď
- c. vymyšlení otázek za dané téma, probrané učivo
- d. příprava bludiště otázek a odpovědí pro spolužáky
- e. příprava otázek pro vědomostní soutěž a podobně

Rozhovor můžeme členit na několik druhů. **Podle fází vyučovacího procesu** a zaměření na plnění určitých cílů rozeznáváme např. :

- **rozhovor motivační**
- **rozhovor expoziční**
- **rozhovor fixační**
- **rozhovor diagnostický**

Podle míry připravenosti můžeme též hovořit o

- **rozhovoru řízeném** Učitel má přesně připravený sled otázek. Tento rozhovor se využívá často při vyvozování učiva. Učitel by měl mít připraveny nejen otázky, ale měl by promyslet též možné odpovědi žáků.
- **rozhovoru improvizovaném** Používám se vždy, když musíme reagovat na nečekanou situaci.

Dalším typem rozhovoru je **rozhovor sokratovský**. Žák by měl prostřednictvím tohoto rozhovoru dospět k novým poznatkům na základě odpovědí na otázky, které jsou formulovány tak, aby využil svých dosavadních vědomostí a zkušeností. Pomocí otázek jsou dřívější vědomosti nově kombinovány a stavěny do nových souvislostí. Žák, který je řízen vhodně položenými otázkami, pak vyvodí nové poznatky. Jde čistě o slovní metodu. Pokud žák odpoví špatně, neměli bychom mu říci, že odpověděl špatně, ale podle naší další položené otázky nebo otázek by sám žák měl poznat, že odpověděl chybně a opravit se. Metoda je nazvána podle filozofa Sokrata.

Heuristický rozhovor je slovní metoda spojená s manipulací s předměty. Žák k novému poznatku nedospívá pouze na základě předchozí zkušenosti. Žákům jsou kladeny otázky a současně s tím manipulují s předměty, provádějí např. vlastní pozorování, experimenty a na základě toho dospívají k novým poznatkům, k pochopení určitých jevů a vztahů. Žáci jsou učitelskými otázkami vedeni k řešení problému a na základě vlastní manipulace s předměty objevují nová fakta. Pak teprve odpovídají na o položenou otázku.

Jde o otázky typu: *Prohlédni si tyto květy a srovnej je. Čím se od sebe liší? (Žáci srovnají např. květy šeríku, tulipánu, narcisu, pampelišky apod. a dojdou k poznání, že květy mohou být jednoduché, nebo se skládají z více květů a tvoří květenství)*

Dejte do sklenice hrst zeminy, zamíchejte, nechte ustát. Pozorujte, jaké se usadily ve sklenici vrstvy. Z čeho se skládá zemina, kterou jste do sklenice dali? (Žáci vidí, že se na dně usadily kamínky, pak vrstva písku, pak jílu, nahoře plavou zbytky rostlin apod.)

Metoda heuristického rozhovoru patří mezi aktivizující metody a vyhovuje všem žákům. Je časově náročnější. Učitel je spíše v roli organizátora činností.

Diskuse

U diskuse se předpokládá, že zúčastnění **už mají základní znalosti, aby mohli řešit určitý problém**. Diskutuje učitel se žáky a žáci spolu navzájem. Bylo by žádoucí, aby byly prodiskutovány **alespoň dva názory** na danou problematiku. Žáci si musí navzájem naslouchat a reagovat na názory ostatních diskutujících. Zásada je, že si nesmí skákat do řeči. Zachována musí být i další etická pravidla, např. všichni musí mít stejnou možnost se vyjádřit, musí přistupovat nepředpojatě k názorům druhých, nesmí dojít k zesměšňování druhého, diskutující musí být ochotni ustoupit ze svého stanoviska, pokud jsou jeho názory vyvráceny pádnými argumenty. Učitel by měl být pokud možno v pozadí, měl by dát hlavně prostor žákům. Samozřejmě diskusi iniciuje, udržuje, usměrňuje, plní roli hlavního odborníka apod.

Diskuse může být např. o tom, kam se pojedete na školní výlet, jak by mělo vypadat ideální město či vesnice, vyřešení dopravy v obci apod.